

Прегледни рад

УДК 726.54:271.222(497.6Trebinje)

ДОИ 10.7251/SVR1918305M

АРХИТЕКТУРА И ЖИВОПИС ЦРКВЕ СВЕТОГ АРХАНЂЕЛА МИХАИЛА У АРАНЂЕЛОВУ КОД ТРЕБИЊА

Мр Нина Лојовић Милинић¹

Висока школа за туризам и хотелијерство, Требиње, Република
Српска

Апстракт: Црква Светог арханђела Михаила у Аранђелову, највјероватније је изграђена крајем XVI или почетком XVII вијека. Полазна тачка за одређивање времена грађења цркве је натпис уклесан у јужни довратник улазних врата, у којем је забиљежен податак о смрти жупана Георгија, званог Крња. Црква Светог арханђела Михаила је једноставна једнобродна грађевина са полукружном апсидом на источној страни, припратом и звоником „на преслицу“ на западној страни, саграђеним вјероватно у XIX или раном XX вијеку. У унутрашњости, црква је засведена подужним полуобличастим сводом који има два попречна ојачавајућа лука. Дуж бочних бродова наоса и припрате, постоје дубоки прислоњени лукови ослоњени на пиластре. У наосу су конструисана по три лука од којих је средњи најшири и нешто виши од остала два, док је дуж бочних зидова припрате конструисан по један лук. Црква је прекривена каменим плочама. Фреске у цркви Светог арханђела Михаила насликане су непосредно после 1604. године. Представљају синтезу византијске ликовне традиције XIV вијека и такозваног критског сликарства. Стилска неуједначеност упућује на рад више умјетника, вјероватно, три. Стил умјетника који су осликали ову цркву је заснован на утицајима византијског и у мањој мјери, критског сликарства, које се запажа на тамном инкарнату светитеља. Одређене програмске и иконографске појаве, упућују да су сликари који су украсили цркву у Аранђелову могли бити Грци.

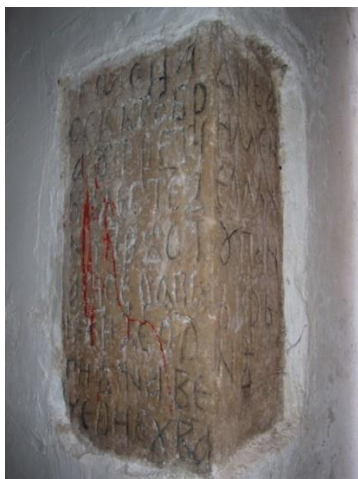
Кључне ријечи: црква, архитектура, живопис, програм, иконографија

УВОД

Црква *Светог арханђела Михаила* налази се у селу Аранђелово код Ластве, испод средњовјековног града Клобука. Црква је од Требиња удаљена двадесетпет километара. Аранђелово се налази на територији средњовјековне жупе Врм, коју још у X вијеку, спомиње цар Константин Порфиригенит као град Ormos (Врм). У XIII или почетком XIV вијека поп Дукљанин помиње брдо Клобук. Тачно вријеме

¹ Нина Лојовић Милинић је предавач на Високој школи за туризам и хотелијерство у Требињу. Поље истраживања: архитектура, живопис и иконопис источне Херцеговине у 16. и 17. вијеку.

настанка ове цркве није могуће утврдити, али је највјероватније изграђена крајем XVI или почетком XVII вијека.² Полазна тачка за одређивање времена грађења цркве је натпис уклесан у јужни довратник улазних врата, у којем је забиљежен податак о смрти жупана Георгија, званог Крња. (сл. 1.) Претпоставља се да је то био ктитор храма. Његова смрт се везује за XI-XII вијек, па је могуће да је раније на овом мјесту постојала старија маузолејна црква.³ Унутар цркве очувано је зидно сликарство из првих деценија XVII вијека. Током посљедњих археолошких ископавања откривени су ранији археолошки слојеви који свједоче о постојању старијег култног мјеста испод храма у Аранђелову.⁴



Сл. 1. "Натпис у довратнику"

Тема истраживања у овом раду усмјерена је на утврђивање архитектонског склопа цркве Светог арханђела Михаила, као и провенијенције и карактера архитектонског облика. Посебна пажња усмјерена је на утврђивање распореда фресака, програма и иконографску анализу у циљу разматрања раније претпоставке о раду грчких сликара у овој цркви, као и утврђивања иконографских и програмских изузетности. Нове претпоставке ће бити засноване на основу компаративне анализе живописа у овој цркви са живописом у црквама Светог арханђела Михаила у Петровићима и Светог Саве у Велимљу, за које се такође претпоставља да их је осликала иста група грчких сликара која је украсила и цркву у Аранђелову.⁵

² Кајмаковић, З. (1971): Зидно сликарство у Босни и Херцеговини, Сарајево, с. 365.

³ Кајмаковић, З. (1971): исто, с. 365.

⁴ Шево, Љ. (2002): *Православне цркве и манастири у Босни и Херцеговини до 1878. године*, Бања Лука, Глас српски, с. 180.

⁵ Црква Светог арханђела Михаила налази се у селу Петровићи код Требиња, док се црква Светог Саве налази у Велимљу код Грахова. Обје цркве су осликане

ОПИС АРХИТЕКТУРЕ

Црква Светог арханђела Михаила припада типу цркава који је био заступљен у Далмацији и јужном Приморју још од IX до XI вијека, одакле се проширио у унутрашњост путем градитеља. (сл. 2.) Код оваквог типа цркава обједињене су ортодоксне идеје наручиоца и елементи западнохришћанског стила које уносе дубровачки градитељи.⁶



Сл. 2. Црква Светог арханђела Михаила, Аранђелово

Црква Светог арханђела Михаила је једноставна једнобродна грађевина са полукружном апсидом на источној страни, припратом и звоником „на преслици“ на западној страни. Црква је оријентисана у правцу исток-запад са улазом на западној страни. У унутрашњости, црква је засведена подужним полуобличастим сводом који има два попречна ојачавајућа лука. Дуж бочних бродова наоса и припрате, постоје дубоки прислоњени лукови ослоњени на пиластре. У наосу су конструисана по три лука од којих је средњи најшири и нешто виши од остала два, док је дуж бочних зидова припрате конструисан по један лук.⁷ Зидови припрате на сјеверној и јужној страни, леже на стећцима,

око 1605. године; Петковић, С. (1965): *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557-1614*, Нови Сад, Матица српска, одјељење за ликовне умјетности, с. 146.

⁶ Кораћ, В., Ђурић, В. Ј. (1964): Цркве са прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство XVI-XVII век, Београд, *Зборник Филозофског факултета*, VIII, с. 562.

⁷ Шупут, М. (1984): *Српска архитектура у доба турске власти: 1459-1690.*, Београд, с. 25.

а у унутрашњости цркве сачувана су два стећка, који служе као камене клупе.⁸ Са спољашње стране западног зида, у доњем јужном дијелу, видљиви су дијелови узиданог стећка и остаци темеља раније цркве. Црква је поплочана каменим плочама. Под апсиде је издигнут два степеника изнад нивоа пода наоса. Издигнути амвон полукружног облика направљен је од камена без украса. У унутрашњост допире свјетлост кроз три прозорска отвора која су једноставног правоугаоног облика са каменим оквирима благо закошени према вани. Улазни портал са каменим надвратником и довратницима налази се на западној страни цркве. На тој страни смјештен је и звоник са једним отвором за звоно, а саграђен је накнадно, вјероватно у XIX или раном XX вијеку.⁹ Изнад портала је лунета и перфорирана камена розета уписана у квадрат. На источној фасади, изнад апсиде, налази се мањи камени крст. Црква је прекривена каменим плочама.

ОПИС ЖИВОПИСА

Фреске у цркви Светог арханђела Михаила насликане су непосредно послије 1604. године. Представљају синтезу византијске ликовне традиције XIV вијека и такозваног критског сликарства.¹⁰ Одређене програмске и иконографске појаве, упућују да су сликари који су украсили цркву у Аранђелову могли бити Грци.

Распоред фресака

Распоред фресака у цркви Светог арханђела Михаила у Аранђелову условљен је скученим зидним простором. Одабир и распоред сцена и фигура светитеља упућују на солидну теолошку образованост умјетника који су сликали у овој цркви. У највишим зонама свода приказана су два *Христова лика- Христос Пантократор* и *Христос Анђео Великог Савјета* (сл.б.) што представља уобичајен распоред као и низ попрсја пророка представљених испод Христових ликова. На источном дијелу свода је и дио композиције *Христовог Вазнесења* што је последица недостатка простора на источном зиду. Овакво рјешење јавља се у црквама на подручју Пећке патријаршије у XVI и XVII вијеку, поготово у црквама мањих димензија. Доњи дио ове композиције приказан је на источном зиду. На своду се налазе и *антропоморфне представе сунца и мјесеца*, (сл. 9.) што не представља изузетак у распореду. Уобичајен распоред заузимају и сцене из циклуса *Великих празника* смјештене у најнижој зони свода, са јужне и сјеверне стране, као и фреске у олтарском простору, *Богородица Оранта* у конхи апсиде, и испод *Поклоњење архијереја Христу агнецу*.

У источном луку са јужне стране, налазе се фигуре изразито поштованих светитеља *Светог Саве Српског* и *Светог Николе*. Приказ

⁸ Шево, Љ. (2002): исто, с. 179.

⁹ Паријез, М. (2012): Црква светог Архангела Михаила код Требиња, *Крајина*, часопис за књижевност и културу, год. XI, бр. 41-42, Бања Лука, с. 219.

¹⁰ Шево, Љ. (2002): исто, с. 180.

Светог Саве је био најчешћи на простору Пећке патријаршије,¹¹ али се овај српски светитељ сликао и код Бугара, Грка и Руса.¹²

Због храмове посвете *арханђел Михаило* представљен је на неуобичајено великој зидној површини централног лука јужног зида, док је на потрбушју овог лука фигура светог *Симеона Српског*. У другој зони, на јужном зиду, је попресе *мученика Виктора*, што опет не представља одступање у погледу распореда, а свети *ратници* представљени су на уобичајеном мјесту, у првој зони наоса. На уобичајеном мјесту, потрбушју источног лука, са сјеверне стране, насликан је непознати *ђакон*. На сјеверној површини овог лука смјештена је композиција *Визија Светог Петра Александријског*, која се у XVI и XVII вијеку готово без изузетка сликала на овом мјесту.

У првој зони наоса, на западном зиду са сјеверне стране, представљени су *цар Константин* и *царица Јелена*. Ови светитељи веома често се приказују у мањим црквама у источној Херцеговини током XVI и XVII вијека. С јужне стране западног зида су *апостоли Петар и Павле*, (сл. 3.) фреска која се не појављује често у зидном сликарству мањих цркава на подручју Пећке патријаршије. Западни зид носи сцену *Успење Богородице* која је приказана на уобичајеном мјесту. У највишој зони западног зида представљена су три попресе непознатих светитеља. Припрата није осликана.



Сл. 3. Свети Петар и Павле, Аранђелово

¹¹ Петковић, С. (1965): исто, с. 82-83.

¹² Петковић, С. (2007): *Српски светитељи у сликарству православних народа*, Нови Сад, с. 7-68, 169-183.

Анализа програма и иконографије фресака

Из циклуса *Великих празника* представљене су следеће сцене: *Рођење Христово*, *Сретење*, *Крштење*, *Лазарево васкрсење*, *Вазнесење Христово* и *Успење Богородице*. Биле су представљене и сцене Улазак у Јерусалим, Распеће Христово и Мироносице на Христовом гробу, али су данас у потпуности уништене, док је сцена *Христовог рођења* прилично оштећена па није могуће извршити анализу. Схеме за сцене Сретења, Христовог крштења, Лазаревог васкрсења у основи слиједе упуте и из Ерминије.¹³ Иконографску схему Сретења из цркве у Аранђелову можемо видјети у српском сликарству XIV вијека, на примјер у цркви Светог Димитрија у Пећи. У композицији *Христовог крштења* изостављена је персонификација ријеке Јордан. (сл. 4.) Сцена Христовог крштења без ове персонификације није често приказивана. У сцени *Лазаревог васкрсења* пејзаж је прилично редукована због скученог простора. Композиција *Вазнесења Христовог* слиједи уобичајену иконографску схему каква може да се види у горњим зонама олтарског простора у готово свим споменицима из периода османске власти у XVI и XVII вијеку.¹⁴ Композиција *Успења Богородице* иконографски је уобичајено представљена.

Свети ратници- Теодор Тирон, Теодор Стратилат, Георгије и Димитрије приказани су са оружјем, копљима и мачевима, а обучени су у војничку одјећу. Представе ратника Теодора Тирона и Теодора Стратилата (сл. 5.) припадају најчешћем иконографском типу, оном у којем је изостављена представа Христа или руку Божијих.¹⁵ Сви свети ратници из цркве у Аранђелову, насликани су по упутама из сликарског приручника.¹⁶ Фреска са допојасном фигуром *Светог арханђела Михаила* је неуобичајено великих димензија, вјероватно због посвете храма. Арханђел је представљен строго фронтално, у десној руци држи мач, а у лијевој сферу са Христовим монограмом.

¹³ Медић, М. (2005): *Стари сликарски приручници III, Ерминија - о сликарским вештинама Дионисија из Фурне*, Београд, Републички завод за заштиту споменика културе, с. 373, 263, 373.

¹⁴ Петковић, С. (1965): исто, с. 164, 165, 170, 171, 178, 182, 184, 190, 196, 199, 202, 206, 210, 211.

¹⁵ Представе светих Теодора окренутих један ка другом могу се класификовати у три основна иконографска типа и двије подваријанте. Први тип предствља Христа који даје вијенце светим Теодорима, код другог типа Христос благосиља свете Теодоре, док су код трећег типа представљени само свети Теодори. Изузетак је једна врло ријетка представа на којој Богородица ставља круне на главе светих Теодора која се може видјети на икони Светих Теодора на Синају, данас чуваној у музеју „Theological Academy“ у Кијеву; Трифонова, А. (2010): The iconographical type of saints Theodore Teron and Theodore Stratelates facing each other and its diffusion during the Byzantine and post - Byzantine period, *Зограф* 34, Београд, с. 53-64.

¹⁶ Медић, М. (2005): исто, с. 401.



Сл. 4. „Крштење Христово“ Аранђелово

Од српских светитеља у цркви у Аранђелову представљени су *Свети Сава Српски* и *Свети Симеон* на уобичајен начин какав је заступљен у српском сликарству, али и у сликарству других дијелова Балкана у XVI и XVII вијеку.¹⁷

На западном зиду наоса представљени су ликови *апостола Петра и Павла*, (сл. 3.) нагнути један према другом, држећи између себе модел цркве што представља ријетко рјешење у византијској иконографији. Представа апостола у овом иконографском облику је одраз везе са италовизантијским или италокритским сликарством икона. Представу Светог Петра и Павла са моделом црква можемо видјети на истоименој икони Николаса Рицоса из прве половине XV вијека.¹⁸ Оваква представа најчешће се јавља у поствизантијском периоду.¹⁹ Слично рјешење налази се у цркви Светих апостола Петра и Павла у Мушникову коју је живописао сликар грчког поријекла.²⁰ Иконографски приказ ових апостола није чест ни у српском зидном сликарству у XVI и XVII вијеку, али у грчком јесте. Овим се поткрјепљује претпоставка да су и сликари из Аранђелова могли припадати некој грчкој сликарској радионици.²¹ У прилог овој

¹⁷ Петковић, С. (1997): Представе светог Саве Српског у бугарској умјетности XVI и XVII века, у зборнику *Спаљивање моштију Светог Саве (1594-1994)*, Београд, с. 223-235.

¹⁸ Vassilaki, M. (2017): Cretan Icon-Painting and the Council of Ferrara- Florence (1438-39), *Μουσείο Μπενάκη (Benaki Museum Journal) 13-14 (2013-2014)*, Athens, с. 115-127.

¹⁹ Темерински, А. Д. (2003): *Concordia apostolorum; Загрљај апостола Петра и Павла*, *ЗМСТУ*, с. 85.

²⁰ Темерински, А. Д. (2003): исто, с. 32-33.

²¹ Τοῦρτα Α. Γ. (1991): *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στην Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι*, Αθήνα, с. 235.

претпоставци стоји и приказ капа на главама ратника Теодора Тирона и Теодора Стратилата из Аранђелова. (сл. 5.) Окомите линије на њиховим капама су поједностављен приказ капа какве можемо видјети на главама ових светитеља у региону Касторије и Корче, као и у црквама на подручју данашње Бугарске и на територији Пећке патријаршије, у којима су ангажовни грчки сликари на позив бугарских или српских поручилаца у XVII и XVIII вијеку.²² Сличне капе могу се видјети и у Палатицији,²³ а у домаћем сликарству у Ломници, Кучевишту из 1591., Добрском из 1614., Сеславу 1616. године,²⁴ односно у црквама које су украсили грчки сликари. Раније запажање да су натписи у доњим зонама фресака, као и на свицима пророка у четвртој зони, мјешавина српског и грчког правописа, као и могућност да се аранђеловачки сликар служио грчким приручницима²⁵ можемо дјелимично прихватити. Може се констатовати да је рукопис у Аранђелову невјешт и нечитак, као и да су натписи већим дијелом уништени.



Сл. 5 Свети Теодор Стратилат, Аранђелово

²² Трифонова, А. (2010): исто, с. 53-64.

²³ Често су чланови сликарских радионица, који су активно радили и на простору Пећке патријаршије, били у роду. Могуће да је таква сликарска група радила и у црквама у Петровићима, Велимљу и Аранђелову; Тоурта, А. Г. (1991): исто, с. 109-110.

²⁴ Шево, Љ. (1999): *Манастир Ломница*, Београд, Републички завод за заштиту споменика културе, с. 136.

²⁵ Паријез, М. (2012): исто, с. 243.

На западном зиду, на уобичајен начин, представљени су и *светитељи цар Константин и царица Јелена*. Изнад ових ликова, почев од западног зида наоса, преко осталих дијелова зидне површине, наставља се *орнаментални фриз* са стилизованом палметом. Он раздваја доњу од горње зоне фресака. Из групе *мученика* у доњој зони јужног зида сачувано је попреје младог светитеља *Виктора*, чији приказ слиједи упуте из Ерминије.²⁶ У програм аранђеловачке цркве уврштен је већи број *пророка* чији су ликови представљени као попреја или цијеле фигуре.



Сл. 6. Христос као Анђео Великог Савјета, Аранђелово

На своду наоса према западној страни налази се лик *Христа као Анђела Великог Савјета* представљен на уобичајен начин. (сл. 6.) На источном луку сјеверног зида, био је приказ *Христа Емануила*.²⁷ Није ријетка појава да се *Христови ликови* приказују на разним мјестима у црквама у којима нема довољно мјеста на своду. Христос Емануил приказан је на сјеверном зиду олтарског простора у црквама у Петровићима и Велимљу, а у тјемену средњег лука на јужном зиду у цркви Светог Климента у Мостаћима код Требиња. Живопис у црквама Светог арханђела Михаила у Петровићима и Светог Саве у Велимљу, у близини Аранђелова, иконографски и стилски подсећају на живопис у Аранђелову. Антропоморфне *представе Сунца и Мјесеца*, (сл. 9.) иконографски веома сличне истим представама из Завале, смјештене на западном ојачавајућем луку, вјероватно су илустрација 148. псалма. Представе сунца и мјесеца појављују се и у српском и у грчком сликарству. На примјер, сунце и мјесец са знацима зодијака сликани су 1618/1619 у цркви Светог Николе у Вици и 1619/1620 године у цркви Светог Мине у Монодистри.²⁸ Оне се у Аранђелову везују, не само за

²⁶ Медић, М. (2005): исто, с. 403.

²⁷ Кајмаковић, З. (1971): исто, с. 368-369.

²⁸ Тоурта, А. Г. (1991): исто, П í в. 17, 73а, 16, 73б.

148. псалм него и за симболику Христа као Старца Данима, чија је представа овдје изостала. Приказ Христовог лика као Старца Данима је алузија на други Христов долазак, односно изражава есхатолошки аспект који је такође садржан у представама знакова зодијака,²⁹ па и представама Сунца и Мјесеца.

Стил

Стил умјетника који су живописали цркву у Аранђелову можемо анализирати кроз цртеж, боју, композицију, распоред, начин израде портрета и фигуре. Композиције и самосталне фигуре су солидно организоване и уклопљене у скучен простор цркве. У сложенијим, вишефигуралним сценама умјетник је показао неспретност у приказу фигура. Очита је непропорционалност јер су фигуре смањене по висини. С друге стране, запажају се предимензиониране појединачне фигуре, као што је фреска арханђела Михаила. Дакле, преовладава цртачка неуједначеност, која је највјероватније посљедица рада више умјетника. Појединачне фигуре су анатомски боље рјешене. То се може уочити на фигурама светих ратника, посебно Димитрија и Георгија.



Сл. 7. Свети Димитрије, Аранђелово

²⁹ Corban, A. (2014): Representations of the zodiacal signs in the Western and Romanian iconography, The Proceedings of the International Conference Globalization, Intercultural Dialogue and National Identity, Volume no. 1, Tirgu-Mures, Mures, s. 40-50.

Цртеж је у аранђеловачкој цркви несигуран и непрецизан. Набори на плашттовима и неким дијеловима одјеће различито су третирани. Упоредивањем фресака светих ратника Теодора Тирона и Теодора Стратилата, (сл. 5.) са фрескама светих Димитрија (сл. 7.) и Георгија запажа се мноштво ритмично распоређених набора на одјећи, али са друге стране и једноставност у обради плаштова готово без набора. Цртачка разноликост уочава се и на портрету. Главе светих Теодора дјелују укочено готово правоугаоног облика, док су код осталих светитеља главе срцолике, али је колористички приступ у третману ових светитељских ликова уједначен. С обзиром да су инкарнати ових ликова идентични, ове фреске би се могле приписати истом, цртачки талентованијем умјетнику.

Колорит је заснован на црвеној, плавој, окер, зеленој, кестењастој, наранџастој и бијелој боји. Позадина фресака са представом једног светитеља је до пловине обојена разнобојним тамним прскотинама. Од половине до рамена светитеља позадина је у окер боји, а од рамена до врха фреске је тамноплаво обојење. Ореоли светитеља су у тамнијим окер нијансама. На фрескама превладавају плава, црвена, окер и кестењаста. Ове боје се често понављају, па се стиче утисак колористичке монотоније. Не примјећује се богатство тонских прелаза. Освјетљења су постигнута додавањем плавичастих нијанси на црвену подлогу, окерастих на зелену, као и додавањем бијеле у основну боју подлоге. На царској одјећи акцендовао је богатство и дезен одјеће. Тамне сјенке и линије изведене су углавном кестењастим тоновима. На доњој плавој хаљини апостола Петра набори су изведени црвеним линијама, као и на одјећи царице Јелене. На лицу и рукама сјенке су формиране тамнозеленкастим нијансама, док су свијетле партије изведене окер нијансама. На западном зиду са сјеверне стране уочавамо дезенирану царску одјећу лишену валерских градација, док са јужне стране запажамо изразито набрану, богату драперију светих апостола са мноштвом тонских прелаза и освјетљења или у непосредној близини богату драперију Светог Димитрија. Претјерану набраност плаштова и осталих дијелова одјеће не запажамо ни у вишефигуралним композицијама.

На портретима фресака превладавају срцолики облици, а примјећују се и правоугаони облици глава. Ликови подсећају једни на друге, мада се могу уочити два до три типа физиономија. Експресија, емоционалност се ријетко запажа. Архитектура дјелује збијено, као да је умјетнику недостајало простора за њен приказ. Пејзаж је такође ограничен скученим простором цркве. Приказан је у сажетом облику и дјелује као нагло и неплански пресјечен. Када је ријеч о композиционом ритму и покрету фигура запажа се несигурност и извјесна тврдоћа. Покрет дјелује укочен и донекле усиљен. Успјешније су представљене статичне или фигуре које су у минималном покрету. Сцене се не могу издвојити ни по складним ритмовима. Примјећују се извјесна понављања како у колориту тако и у појединим облицима и освјетљењима. Склоност ка декорацији запажа се на дезенима одјеће

и украшавању слободног зида између фресака. Дезен царске одјеће је ријешен као онај из цркве Светог арханђела Михаила у Петровићима, али је много лошијег квалитета.

Распон између високих, витких фигура из прве зоне и несразмјерно малих фигура из сложенијих композиција из друге зоне потврђује да је ову цркву осликавало више умјетника. Непропорционалност и сликарско несналажење у обради вишефигуралних сцена говори о недовољном искуству и непознавању сликарског заната.



Сл. 8. Христос као Анђео Великог Савјета, Петровићи

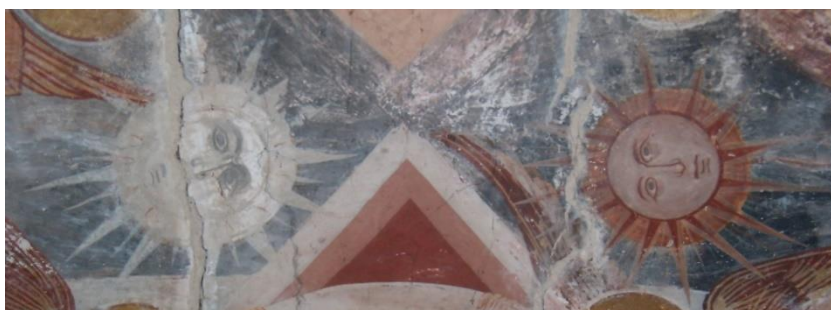
Живопис цркве у Аранђелову је веома сличан живопису у црквама Светог арханђела Михаила у Петровићима и Светог Саве у Велимљу, али је ипак мањег квалитета. Сликарски стил у црквама у Петровићима и Велимљу је идентичан и може се претпоставити да их је осликавала иста група умјетника, вјероватно тројица њих. Инкарнати светитеља нису једнако моделовани. Ликови светих ратника постигнути су тамнијим окер пигментом са додатком зелене. Моделовање је без наглих прелаза из тамних у свијетле површине. Међутим, мањи портрети у медаљонима су моделовани тврђе уз већу употребу бијеле боје. Прелази из свијетлог у тамно су грубљи и уочљивији. Такве нагле прелази из свијетлог у тамније можемо запазити и у цркви у Аранђелову, а изостају фини прелази какве можемо видјети на ратницима у цркви у Петровића. Фигуре из прве зоне цркве у Петровићима су много боље и сигурније исцртане него фигуре ратника у цркви у Аранђелову, мада је стил веома сличан. Приказ Христових ликову у цркви у Петровићима (сл. 8.) је сличан приказима у цркви у Аранђелову али је овдје цртеж неспретнији. Вишефигуралне композиције представљене у цркви у Петровићима су цртачки снажније, покрет је лаганији, а анатомија фигура је опет увјерљивија него у цркви у Аранђелову. Цркву у Петровићима краси и бољи

колорит, уз употребу бијеле боје која цјелокупан утисак чини јаснијим и лаганијим. У аранђеловачкој цркви превладавају црвене и плава па колорит дјелује помало загушен.

У поменутиим црквама појављују се готово идентични прикази Сунца и Мјесеца.(сл. 9, 10.) Дакле, врло јасно се уочава стилска сродност између фресака у поменуте три цркве, али у аранђеловачкој цркви недостаје квалитет у обради инкарната, анатомије, као и ритмичност и природност покрета какве запажамо у црквама у Петровићима и Велимљу.



Сл. 9. Антропоморфна представа Сунца, свод наоса, Аранђелово



Сл. 10. Антропоморфне представе Сунца и Мјесеца, свод наоса, Петровићи

За фигуре светих ратника из прве зоне аранђеловачке цркве, фигуре апостола Петра и Павла, фигуре цара Константина и царице Јелене, вјероватно и арханђела Михаила, могло би се рећи да су рад једног умјетника. Тамни, критски инкарнати ових светитеља су индентични. Вишефигуралне сцене би се могле приписати другом умјетнику.

Инкарнат Христа Анђела Великог Савјета је другачији, превладавају окер нијансе, слично инкарнатима ратника из цркве у Петровића. Можда је овај Христов лик осликао умјетник који је био под утицајем сликара који је осликао стојеће фигуре из прве зоне у цркви у Петровићима (фигуре из Деизиса и светих ратника). Ове светитеље је највјероватније насликао главни сликар у црквама у Петровићима и Велимљу, а чији се рад не може препознати у цркви у Аранђелову.

На основу анализе живописа, може се закључити да су у црквама у Петровићима, Велимљу и Аранђелову радили исти умјетници, с тим што је у Аранђелову изостао најталентованији умјетник. Бројне су индентичности у погледу иконографије вишефигуралних сцена, у погледу обраде одјеће, у погледу моделације и дочаравања фигура. Може се констатовати велика сличност, али слабији квалитет. С обзиром да стил умјетника у Аранђелову није уједначен, намеће се закључак о раду бар два, а можда и три умјетника. Наведена је могућност постојања и трећег сликара због појаве окер инкарната на појединим ликовима у аранђеловачкој цркви.

ЗАКЉУЧАК

Црква Светог арханђела Михаила у Аранђелову је једноставна једнобродна грађевина са полукружном апсидом на источној страни, припратом и звоником „на преслицу“ на западној страни. У унутрашњости, црква је засведена подужним полуобличастим сводом који има два попречна ојачавајућа лука. Дуж бочних бродова наоса и припрате, постоје дубоки прислоњени лукови ослоњени на пиластре. Пажљивим сагледавањем распореда фресака у цркви Светог арханђела Михаила, може се закључити да не постоје одступања у погледу распореда и да умјетници углавном слиједи устаљени распоред какав је био заступљен у мањим црквама на подручју источне Херцеговине у XVI и XVII вијеку. Појава одређених иконографских облика, приказ Светих апостола Петра и Павла, као и неуобичајен приказ капа на главама светих ратника Теодора Тирона и Теодора Стратилата, упућује на могућност присуства грчких сликара. Иконографске схеме у цркви Светог арханђела Михаила у Аранђелову углавном се ослањају на рјешења византијског живописа XIV вијека. Због иконографских подударности која се запажају на фрескама у црквама Светог арханђела Михаила у Петровићима, Светог Саве у Велимљу и Светог арханђела Михаила у Аранђелову, могуће је да их је осликала иста група умјетника, с тим што је ту групу вјероватно напустио главни мајстор. Преостала два или три умјетника из те групе највјероватније су ангажована на осликавању цркве у Аранђелову. Када се свеобухватно сагледа сликарски опус умјетника из Аранђелова, запажа се солидна теолошка и иконографска образованост, осредњи цртачки таленат, као и осредња колористичка способност. Стил умјетника који су радили у

овој цркви је заснован на утицајима византијског и у мањој мјери, критског сликарства, које се запажа на тамном инкарнату светитеља.³⁰

ARCHITECTURE AND PAINTING IN CHURCH OF SAINT ARCHANGEL MICHAEL IN ARANĐELOVO NEAR TREBINJE

Mr Nina Lojovic Milinic

Abstract: The Church of St Archangel Michael in Arandjelovo was most probably built at the end of the 16th or at the beginning of the 17th century. Starting point for determining the time of its construction was the inscription engraved in the southern part of the entrance doorpost where the fact on death of the head of the district, Georgije, called Krnja, was noted down. The Church of St Archangel Michael is a simple one-ailed building with a semicircular apse on the east side, narthex and a bellcote on the western side, built probably in the 19th or early 20th century. Inside, the church is covered with a longitudinal half-sided vault that has two transverse reinforcing arches. Along the side ships of the naos and the narthex, there are deep arches resting on pilasters. In the naos, there are three arches and the middle one is the widest and slightly higher than the other two, whereas along the sidewalls of the narthex only one arch is constructed. The church is covered with stone slabs. The frescoes in the church of St Arhangel Michael were painted shortly after the year of 1604. They present a synthesis of the Byzantine art tradition from the 14th century and so-called painting of Crete. Stylistic unevenness points to the work of several artists, probably three. The style of the artists who painted this church was based on Byzantine influences and, to a lesser extent, on the paintings of Crete, which is observed on the dark incarnation of the saint. Certain program and iconographic phenomena indicate that painters who decorated the church in Arandjelovo might be Greeks.

Key words: church, architecture, biography, fresco iconography, program, iconography

ЛИТЕРАТУРА

1. Corban, A. (2014): Representations of the zodiacal signs in the Western and Romanian iconography, The Proceedings of the International Conference Globalization, Intercultural Dialogue and National Identity, Volume no. 1, Tirgu-Mures, Mures, s. 40-50.
2. Кораћ В., Ђурић В. Ј., (1964): Цркве са прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство XVI-XVII век, Београд, *Зборник Филозофског факултета*, VIII, 561-599.
3. Кајмаковић, З. (1971): *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево, Веселин Маслеша
4. Медић, М. (2005): *Стари сликарски приручници III, Ерминија - о сликарским вештинама Дионисија из Фурне*, Београд, Републички завод за заштиту споменика културе
5. Петковић, С. (1965): *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557-1614*, Нови Сад, Матица српска, одјељење за ликовне умјетности

³⁰ У тексту су коришћени подаци о архитектури и живопису у цркви Светог арханђела Михаила, као и закључци до којих је аутор дошао током израде докторске дисертације “Архитектура, живопис и иконопис источне Херцеговине у XVI и XVII вијеку“.

6. Петковић, С. (1997): Представе светог Саве Српског у бугарској умјетности XVI и XVII века, Београд, *Зборник Спаљивање моштију Светог Саве (1594- 1994)*, с. 223-235.
7. Петковић, С. (2007): *Српски светитељи у сликарству православних народа*, Нови Сад, Матица српска
8. Паријез, М. (2012): Црква светог Архангела Михаила код Требиња, Бања Лука, *Крајина*, часопис за књижевност и културу, год. XI , бр. 41-42, с. 206-258.
9. Шупут, М. (1984): *Српска архитектура у доба турске власти: 1459-1690.*, Београд, Филозофски факултет, Институт за историју уметности
10. Шево, Љ. (1999): *Манастир Ломница*, Београд, Републички завод за заштиту споменика културе
11. Шево, Љ. (2002): *Православне цркве и манастири у Босни и Херцеговини до 1878. године*, Бања Лука, Глас српски
12. Тоурта А. Г. (1991). *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στην Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι*, Αθήνα, ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
13. Темерински, А. Д. (2003): Concordia apostolorum; Загрљај апостола Петра и Павла, Нови Сад, *Зборник Матице српске за ликовне умјетности*, 32-33, с. 83-105.
14. Трифонова, А. (2010): The iconographical type of saints Theodore Teron and Theodore Stratelates facing each other and its diffusion during the Byzantine and post- Byzantine period, Београд, *Зограф* 34, Београд, с. 53-64.
15. Vassilaki, M. (2017). Cretan Icon-Painting and the Council of Ferrara-Florence (1438-39), *Μουσείο Μπενάκη* 13-14 (2013-2014), Athens, Benaki Museum Journal, с. 115-127.